

Tytuł: W poszukiwaniu historii miejscowości

Autor: Mirosław Skrzypczyk

Program: Sefer

Rodzaj materiału: Scenariusz lekcji

Na początek warto zastanowić się nad tym, czy tworzenie kronik miejscowości ma jeszcze sens. Czy warto wybierać się w podróż w poszukiwaniu przeszłości małej ojczyzny? Pytanie, choć z pozoru naiwne, wydaje się uzasadnione, bo tak wiele jest przecież opracowań dotyczących historii poszczególnych regionów. Kiedy jednak przyjrzymy im się dokładniej, to często zobaczymy, że są one niekompletne, pomijają pewne aspekty przeszłości. Sytuacja taka dotyczy zazwyczaj miejscowości, które do II wojny światowej były sztetlami, czyli polsko-żydowskimi miastami i miasteczkami. Żydzi mieszkali w nich przez kilka wieków (stanowili około połowy ludności) i czynnie uczestniczyli w życiu miejscowości, kształtując ich charakter i niepowtarzalny klimat. Zagłada położyła kres temu światu, zniszczyła go bezpowrotnie. Niemieccy naziści dokonali eksterminacji Żydów mieszkających w dawnej Polsce, a potem rozpoczął się długi proces zacierania śladów i wypierania z pamięci żydowskiego świata. W wielu miasteczkach nic nie pozostało po obecności Żydów, nie została ona też w żaden sposób upamiętniona. Monografie miejscowości, kroniki oraz inne publikacje w wielu przypadkach pomijają dawną wielokulturowość tych miejsc. Takie postępowanie miało różnorakie przyczyny. Sprzyjała mu polityka władz komunistycznych, ale także zgoda społeczności lokalnej na usunięcie śladów po żydowskich sąsiadach. Nie będziemy wdawać się w szczegóły tego typu działań, tego procesu zbiorowej amnezji, warto jednak podkreślić, że pamięć o Żydach zachowała się we wspomnieniach prywatnych. Nie są one oczywiście wolne od mitów, stereotypów i uprzedzeń, ale ciągle żywa jest w nich obecność sąsiadów. Mając więc poczucie braku, pustki i usunięcia żydowskiej historii z polskich opracowań, warto próbować od nowa napisać kronikę własnego miejsca, ożywić pamięć i dać szansę na spotkanie z prawdą i zrozumieniem. Korzystając ze szczególnej roli szkoły, z jej uprzywilejowanej pozycji na prowincji, można realizować projekty upamiętniające i tworzyć nowe opracowania historyczne, które przywracają właściwe proporcje i prawdę o wspólnej przeszłości Polaków oraz Żydów. Przygotowanie nowej kroniki należy zacząć od przeczytania starszych opracowań i zobaczenia, gdzie znajdują się luki, które trzeba wypełnić. Takie poczucie bycia odkrywcą i tym, który wskrzesza przeszłość, jest wspaniałym zaproszeniem do podróży w czasie i szansą na łatwiejsze zaangażowanie uczniów pragnących robić coś nowego i pożytecznego.

Ćwiczenie dla uczniów

Zastanówcie się wspólnie z uczniami co możecie zrobić razem dla spopularyzowania wielokulturowej historii waszego miasta. Zróbcie listę wspólnych pomysłów. Następnie wybierzcie z nich te, które możecie włączyć w cele ogólne prowadzonego lub planowanego przez was projektu.

Sztetl (zdjęcie) – niewielkie skupisko miejskie, w którym przeważającą część ludności stanowili Żydzi. W sztetlach dominował specyficzny etos życia, oparty na religii i tradycji. Współcześnie układ przestrzenny charakterystyczny dla zabudowy sztetlowej możemy obserwować na przykład w Tykocinie.

Jak tworzyć kronikę?

Bardzo wiele ciekawych materiałów można znaleźć w archiwach państwowych, a także w archiwach Żydowskiego Instytutu Historycznego, Instytutu Pamięci Narodowej oraz Instytutu Yad Vashem w Jerozolimie. Interesujące informacje można odszukać również w miejscowych zasobach urzędów stanu cywilnego. Działania te wymagają jednak zarówno długiej kwerendy, jak i specjalistycznych umiejętności pracy w archiwach. Poza tym dostęp do tych źródeł może być skomplikowany, choćby ze względu na ich oddalenie od miejsca zamieszkania uczniów i nauczycieli. Należy jednak podkreślić, że znakomite materiały można znaleźć też we własnej okolicy. Warto poszukać tekstów literatury dokumentu osobistego: dzienników, pamiętników, wspomnień, listów czy relacji. Są one żywym świadectwem przeszłości, zapraszającym do różnorodnych odczytań i badań interdyscyplinarnych. Poszukiwania tego typu literatury można prowadzić za pomocą strony internetowej szkoły, urzędu miasta i gminy, a także dzięki ogłoszeniom w prasie i kościele. Znajdźki te mogą znakomicie uzupełnić dotychczasową wiedzę o historii danej miejscowości i wprowadzić do niej subiektywną, ale dzięki temu niezwykle żywą opowieść.

Przydatne linki:

www.polin.org.pl

Na portalu znajdują się informacje i materiały wizualne (zdjęcia archiwalne i współczesne) dotyczące miejscowości, w których przed II wojną mieszkali Żydzi. Docelowo na portalu ma znaleźć się 1200 stron miejscowości.

www.sztetl.org.pl

Wirtualny Sztetl to portal o żydowskiej historii lokalnej, którego przyszłością jest współpraca z internautami.

Historia mówiona

Wyjątkową wartość ma historia mówiona (*oral history*). Daje ona niezwykłą szansę na spotkanie młodych ludzi ze starszymi mieszkańcami miejscowości i utrwalenie opowieści wywołanych ze wspomnień. Jest to wyjątkowa okazja na zachowanie pamięci o przeszłości widzianej z perspektywy uczestnika wydarzeń. Badanie historii mówionej pozwala także na zarejestrowanie osobistej, niepowtarzalnej i subiektywnej narracji o zdarzeniach, co w tym przypadku jest zaletą, a nie wadą. Warto pamiętać przecież, że historie te nie są opowieściami o faktach, lecz o ich pamiętaniu i wynikają z indywidualnego oglądu rzeczywistości. Szczególnie cenna jest metoda wywiadu biograficznego, ponieważ pozwala ona nagrywanemu na opowiedzenie całej historii jego życia, nieokrojonej przez oczekiwania nagrywającego, pełnej, a dzięki temu wyjątkowej i niepowtarzalnej. Wywiad biograficzny w ramach historii mówionej składa się z dwóch części: pierwsza jest swobodną opowieścią o życiu nagrywanego, druga natomiast to odpowiedzi na pytania zadawane przez nagrywających. Nagranie takie najlepiej wykonać techniką wideo, ponieważ pozwala ona na zarejestrowanie nie tylko opowieści konkretnego człowieka, lecz także jego wyglądu, sposobu mówienia, gestów, emocji. Mowa ciała jest niezwykle ważna i ma wartość nieporównywalną z żadnym innym dokumentem, często pozwala w pełni zrozumieć intencje badanego. Przeprowadzanie wywiadów biograficznych wymaga długiego i mądrego przygotowania młodzieży, wykształcenia w niej umiejętności empatycznego słuchania i zadawania odpowiednich pytań. Są one jednak niezapomnianym doświadczeniem, ważnym zarówno dla nagrywanych, którzy mogą opowiedzieć swoją historię i przekazać ją innym, jak i dla nagrywających, którzy poznają przeszłość dzięki relacjom świadków i bezpośrednich uczestników wydarzeń. Opowiadający mogą w końcu przedstawić własną narrację, do tej pory często skrywaną, słuchający przyjmują zaś opowieść i stają się jej powiernikami oraz strażnikami. Praca nad wywiadem biograficznym nie kończy się wraz z jego przeprowadzeniem. Należy uzyskać zgodę osoby nagrywanej na wykorzystanie wywiadu do celów edukacyjnych oraz projektów artystycznych. Warto także poprosić rozmówcę o udostępnienie zdjęć, dokumentów i innych materiałów, które skopiowane i zarchiwizowane mogą stanowić cenne uzupełnienie nagrania. Samo nagranie powinno zostać zinwentaryzowane i utwalone na jednym z nowoczesnych nośników (na przykład na płytach DVD) oraz w miarę możliwości poddane rzetelnej transkrypcji. Tak zachowane relacje mogą stać się podstawą do dalszych działań badawczych lub artystycznych. Same w sobie są także wartością i udostępnione w Internecie lub też szkolnej bibliotece mogą stać się żywą i niezwykle ciekawą kroniką miejscowości opartą na opowieściach o indywidualnych losach jej mieszkańców.

Wskazówki dla osób przygotowujących wywiad ze świadkiem historii:

- 1) *Nawiązując kontakt z wybraną osobą należy przedstawić się, podać nazwę i adres szkoły oraz wyjaśnić cel spotkania.*
- 2) *Termin spotkania wyznaczamy w porozumieniu z rozmówcą i nie narzucamy swojej propozycji.*
- 3) *Do rozmowy należy się merytorycznie przygotować i nie zadawać pytań, na które odpowiedź możemy znaleźć w ogólnodostępnej literaturze.*
- 4) *Przed rozmową należy przygotować plan – aby nie zapomnieć w czasie jej trwania o żadnej z interesujących nas kwestii.*
- 5) *Spotkanie musi być dobrze przygotowane technicznie – najlepiej, aby za sprzęt odpowiadała jedna osoba.*
- 6) *Wywiad powinna prowadzić grupa nie większa niż 3 – 4 osoby.*
- 7) *Nie należy „zasypać” rozmówcy pytaniami – przerwy na zebranie myśli są konieczne.*
- 8) *Rozmówcy nie należy przerywać ani komentować jego wypowiedzi.*
- 9) *Jeśli w trakcie rozmowy coś wyda się interesujące, warto o to od razu dopytać.*
- 10) *Dokumenty i zdjęcia będące w posiadaniu naszego rozmówcy mogą być bardzo cenne – warto postarać się o ich kopie.*
- 11) *Pamięć ludzka bywa zawodna, fakty podawane przez rozmówcę mogą być sprzeczne z powszechnie obowiązującą wiedzą – nie należy bezgranicznie wierzyć zasłyszonym słowom ale również ich negować.*
- 12) *Należy pamiętać o tym, aby rozmówca wyraził na piśmie zgodę na nagranie wywiadu oraz na jego wykorzystanie. Odpowiednie formularze znajdują się na stronach www.ceo.org.pl*

Żydowskie księgi pamięci

Przy tworzeniu kroniki danej miejscowości istotne jest to, by usłyszeć żydowski głos. Dzięki temu zyskujemy inną perspektywę, możemy skonfrontować naszą wiedzę z pamięcią ocalałych z Zagłady, ich wyobrażeniami o dawnym świecie sztetla i tragicznymi doświadczeniami wojny. Szczególnie ważnym i interesującym źródłem takich wiadomości są żydowskie księgi pamięci (najczęściej w tytule tych ksiąg znajduje się nazwa miejscowości oraz określenie *izkor-buch* – „księga pamięci”; *pinkas* – „kronika”, *sefer* – „księga”, *sefer zikaron* – „księga pamięci”), które powstały po II wojnie światowej i są próbą zachowania opowieści o dawnym żydowskim świecie i jego mieszkańcach. Przede wszystkim zaś są one swoistym pomnikiem dla tych, którzy zginęli w czasie Zagłady. Księgi te powstały po wojnie głównie z inicjatywy poszczególnych ziomkostw, działających przede wszystkim w Izraelu, ale także w innych krajach. Najnowsze polskie badania wskazują, że do 2008 roku wydano 540 ksiąg pamięci, które opisują miejscowości leżące w 1939 roku w granicach II Rzeczypospolitej. Dzieła te z reguły zostały napisane w językach jidysz i hebrajskim. Mimo swojej

różnorodności są zbudowane według podobnego schematu. Po wstępach odnajdujemy w nich przedstawienie dziejów miejscowości, a następnie opisy żydowskiego życia w różnych jego wymiarach. Z reguły teksty te mają charakter nostalgiczny i mitologizujący. Część opowieści zawartych w pinkasach dotyczy ważnych miejsc oraz osób żyjących w poszczególnych miastach i miasteczkach. Szczególnie istotne są relacje dotyczące Zagłady – stanowią niepowtarzalne świadectwo tych, którzy ocalili. Mają one charakter bardzo osobisty, subiektywny i emocjonalny, różnią się poziomem literackim i naukowym, ale często są jedynym źródłem wiedzy o tragicznych wydarzeniach. Księgi kończą się z reguły nekrologami Żydów zamordowanych podczas Holokaustu. Znaczącym elementem tych dzieł jest bogata ikonografia. Często znajdują się w nich wszystkie pamiątki, które ocalały z Zagłady, przede wszystkim zdjęcia, ale także dokumenty oraz mapy i plany przywołane z pamięci. Bardzo długo badacze nie doceniali żydowskich ksiąg pamięci, uważali je za mało wiarygodne. Obecnie sytuacja ta ulega zmianie, a zainteresowanie tymi dziełami wykazują przedstawiciele różnych dyscyplin naukowych: historycy, socjologowie, etnografowie, psychologowie, językoznawcy i literaturoznawcy. Dla regionalnych badaczy księgi często stanowią one jedyne źródło wiedzy o zapomnianym świecie danej miejscowości. Wszystkie te publikacje, jeśli zawierają wiadomości o danym miejscu, mogą, a nawet powinny, stać się ważnym uzupełnieniem dziejów małej ojczyzny.

Gdzie szukać ksiąg?

Do najważniejszych obcojęzycznych antologii fragmentów ksiąg pamięci należą: From Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry, red. Jack Kugelmass, Jonathan Boyarin, New York 1983 oraz Les livres du souvenir: Mémoires juifs de Pologne, red. Icchok Niborski, Annette Wiewiorka, Paris 1983. W Polsce dzięki pracownikom Zakładu Kultury i Historii Żydów UMCS w Lublinie udało się wydać pełną bibliografię ksiąg pamięci (Adam Kopciowski, Księgi pamięci gmin żydowskich. Bibliografia, Lublin 2008) oraz antologię przełożonych na język polski 157 tekstów z 78 ksiąg pamięci (Tam był kiedyś mój dom... Księgi pamięci gmin żydowskich, wybór, opracowanie i przedmowa Monika Adamczyk-Garbowska, Adam Kopciowski, Andrzej Trzciniński, Lublin 2009). Na świecie istnieje kilka bibliotek ksiąg pamięci, w Polsce największe zbiory mają Żydowski Instytut Historyczny, Biblioteka Narodowa oraz Zakład Historii i Kultury Żydów UMCS w Lublinie. Wiele zeskanowanych kopii ksiąg pamięci można znaleźć w Internecie na stronach New York Public Library (<http://yizkor.nypl.org>), a w ramach projektu JewishGen została także udostępniona duża liczba ich przekładów (<http://www.jewishgen.org/Yizkor>).

Wskazówka dla uczniów:

Nawet jeśli nie macie możliwości zdobycia przetłumaczonego fragmentu książki waszej miejscowości, warto przejrzeć dostępne materiały. W pracy nad projektem można wykorzystać mapy i zdjęcia – przetłumaczenie podpisów pod nimi jest zdecydowanie łatwiejsze niż opracowanie całego tekstu wybranej książki pamięci.

Pochyleni nad drobiazgiem

Kiedy zabieramy się do sporządzenia kroniki własnej miejscowości, nie możemy liczyć na to, że wszystkie elementy będą idealnie do siebie pasować, że obejmiemy całość i opowiemy wszystko. Z tej roztrząskanej historii nie da się chyba złożyć jednolitych dziejów, można natomiast uzupełniać braki, dodawać szczegóły, konfrontować relacje. Szczególnie istotne wydaje się więc pochylenie nad drobiazgiem, fragmentem, tym, co do tej pory było pominięte i lekceważone. To pochylenie należy rozumieć jako zaproszenie do uważności i pokory. Zamiast opisywać historię całej miejscowości, można skupić się na jednej ulicy, na jednym domu, a nawet na jednym przedmiocie, na przykład zdjęciu, świeczniku, kawałku zwoju Tory. Dobry przykład pracy z drobiazgiem stanowi próba odślonienia przeszłości dzięki analizie konkretnej fotografii. Może ona pozwolić na opowiedzenie historii o osobach na niej sportretowanych, o miejscu, ale także o dziejach powstania zdjęcia i jego dalszych losach. W ten sposób uzyskamy pojedynczą opowieść, można ją pozostawić jako samodzielną albo połączyć z opisami kolejnych zdjęć i stworzyć album przedstawiający dane miejsce i ludzi w nim żyjących. Podobnie jest z innymi przedmiotami, które zawierają w sobie opowieść o nich samych, ich powstaniu, życiu i umieraniu, swoistą biografię rzeczy, ale także mogą stać się punktem odniesienia do opisywania ludzkiego życia i ludzkich historii. Człowiek i rzeczy wchodzą ze sobą w relacje, wpływają na siebie i opowiadają o sobie.

Wracając do pytania „Jak tworzyć kronikę miejscowości?”, należy stwierdzić, że sposobów i możliwości jest bardzo wiele. Z pewnością warto wyruszyć w podróż w poszukiwaniu historii regionu, posługując się nowymi metodami i korzystając z pomysłów współczesnej humanistyki. Szczególnie ważne okazuje się czerpanie wiedzy z wielu źródeł, polskich i żydowskich, pisanych i mówionych, a także tych, które wydają się drobiazgami, takimi jak fotografie, przedmioty codziennego użytku czy nawet zabawki. Kronikę miejscowości można wydać w postaci książki, zamieścić w Internecie, można także stworzyć archiwum historii mówionej gromadzące nagrania mieszkańców. Prezentacja takiej pracy jest możliwa także w formie wystawy, widowiska narracyjnego, spektaklu teatralnego i różnych działań plastycznych.

Ćwiczenie:

Zastanówcie się wspólnie z uczniami nad historią waszej miejscowości, a konkretnie - historią jej historii. Sprawdźcie w ogólnodostępnych źródłach – na stronach Urzędu Miasta, Gminy, ośrodka kultury, lokalnego muzeum, jakie informacje na temat wielokulturowości regionu są na nich dostępne. Zastanówcie się, jakich informacji o historii waszych miejscowości może tam jeszcze brakować? Takie uporządkowanie tematu pomoże wam w późniejszym etapie lepiej i skuteczniej wypromować wasz projekt.

Co powinno się znaleźć w dokumentacji projektu?

Wszystkie informacje, dokumenty i materiały zebrane w ramach projektu, powinny być gromadzone w jednym miejscu – najlepiej przygotować duże pudełko albo teczkę. Każdy element tej dokumentacji powinien być, w miarę możliwości, precyzyjnie opisany. Tak przygotowana dokumentacja ułatwi późniejsze prezentacje waszych osiągnięć.

Co powinna zawierać dokumentacja?

- zdjęcia zabytku, najlepiej kilka, przedstawiające go w różnych ujęciach
- ocena stanu zachowania zabytku, może być to opinia specjalisty, lub szczegółowy opis przygotowany przez samych uczniów.
- informacje o właścicielu – status prawny zabytków żydowskich bywa skomplikowany, na początku prac należy więc ustalić, kto jest jego właścicielem oraz jakie są w stosunku do zabytku plany (np.: czy cmentarz ma być ogrodzony)
- kopie lub oryginały dokumentów, które udało się zdobyć. Przy każdym dokumencie powinien znajdować się opis zawierający: datę jego powstania oraz miejsce jego przechowywania.
- wywiady lub relacje świadków – zarówno w formie nagrania, jak też w formie pisemnej. Do transkrypcji należy dołączyć kartę zawierającą: datę rozmowy, imię i nazwisko świadka, związek rozmówcy z tematem projektu, imiona i nazwiska osób przeprowadzających wywiad.
- bibliografię – spis wszystkich książek, artykułów prasowych, materiałów drukowanych, oraz adresów stron internetowych (razem z datą, kiedy dane źródło było wykorzystane) które posłużyły uczniom przy pracy nad projektem.